

Dr. Murvai László

Tankönyv és oktatás

„Nem értünk rá tanulni, mert folyton tanítottak.”

Karinthy Frigyes

Mi szükséges ahhoz, hogy tankönyv szülessen? Sok minden, de legalább:

- iskola, amely igényli,
- jóváhagyott tanterv,
- tankönyvet készítő szakember,
- kiadó, amely biztosítja a megjelenést,
- pénz – a fentiek zavartalan működtetésére.

Nincs olyan több-kevesebb iskolát járt ember, aki ne tudná, mire való a tankönyv: nyilván arra, hogy a tanulók tanuljanak belőle. Ez az ideális eset. A kevésbé ideális az, amikor a tankönyv a tanári magyarázatot helyettesíti, sőt, a tanár a tankönyvből tanít, tehát az ő segédeszköze, nem a tanulóé. Azt is mondhatjuk, hogy a tankönyv az oktatás mindenkor *segédanyaga*, csak az nem mindegy, kinek a kezében fontosabb: a tanulóéban vagy a tanáréban? Ezzel akár föl is vázoltuk a tankönyvről elmondható leglényegesebb ismérveket – azt, hogy oktatási segédeszköz, és mint ilyen alakítja a hozzá való viszonyulást/viszonyulásunkat.

A tankönyvek kapcsán ebben az írásban a következő kérdésekre fogok kitérni:

- 1) az elkészítés szempontjai;
- 2) a kiadás szempontjai;
- 3) tanulók szempontja;
- 4) a tanító pedagógus szempontja.

Az elemzés során ezek a szempontok keverednek, mert nehéz közöttük határvonalat húzni.

1) Az elkészítés szempontjai

Annyiféle tankönyvvel találkoztunk 1990 óta, ahány reformfolyamatot elindítottak az oktatási tárca vezetői. Tulajdonképpen minden reformhoz más-más tankönyv kellett. Ezeket ma, 17 év távlatából már osztályozni is lehet.

a) A Világbank tankönyvei

A kilencvenes évek elején a román oktatásban az európai oktatáshoz való „felzárkóztatás” volt a cél. A „felzárkózás” új tankönyvek készítésével kezdődött. Erre a megfelelő anyagi fedezetet a Világbank és a román kormány biztosította. Milyenre sikerülhettek azok a tankönyvek, melyeknek az volt a rendeltetésük, hogy „a reformot” képviseljék? (Értsd: van új tankönyv = megvalósult az oktatás reformja.) Olyanra, mint a „reform”: felemásra. Miért mondom ezt?

1990-ig létezett egy ízig-vérig politechnizált oktatás Romániában. Az európai rendszerhez való közelítés eszményében ezt kellett föllazítani oktatási célkitűzéseiben, szerkezetében és tartalmában. Az új oktatási célok megfogalmazása ment a legkönnyebben. Elvileg a helyi gyakorlattal nem számoló általános elveket mindig könnyű megfogalmazni. A szerkezet föllazítása nem sikerült. 1991-ben a Parlament visszautasította azt a törvénytervezetet, amely az oktatás szerkezetét érintette: eszerint az 1–4, 5–8, 9–12 rendszernek 1–9, 10–12 modellé kellett volna átalakulnia, amelyben a kötelező oktatás kilencéves, a tanuló pedig nem 14 évesen dönt arról, hogy milyen pályát választ, mi lesz belőle az iskola elvégzése után. Az elutasítás indoka: az iskola szerkezeti átalakítása nagyon sokba kerülne, amelyre az akkori Parlament nem látta értelmét áldozni. Az elutasítás gesztusába bizonyára a változtatástól való félelem is belejátszott. A vezetés úgy vélte, hogy jobb a becsontosodott szerkezetet tovább menteni, mint a változtatással járó reszkirt vállalni. Pedig a lényeg nem csupán szervezési kérdés volt, hanem ennél sokkal több: a megváltozott szerkezet a tartalom változását is maga után vonta volna. Azért sikerültek felemásra a Világbank tankönyvei, mert az elvárt új tartalomnak a régi rendszerhez kellett igazodnia.

b) Felemás tankönyvek

Milyen tartalmi változtatás történt akkor? A román oktatás politechnizálása a 70-es, 80-as években oda vezetett, hogy a műszaki egyetemek tananyaga kivonatos formában bekerült a középfokú oktatásba. Több mint 500 könyvet írtak műszaki egyetemi tanárok. A tankönyvek lényegében a saját előadásaik kivonatai voltak. Ez sajnos az egész oktatást megnyomorította, mert ekkor alakult ki az az egészségtelen versenyszellem, amely a kevés elméleti tárgy szakembereit is arra ösztönözte, hogy akarva-akaratlanul ők is „bizonyítsanak”, hogy az ő tantárgyaik sem alávalóbbak, abba is került aztán „tudomány” (lásd a magyar irodalom tankönyveit is). Mindenesetre ez a versengés oda vezetett, hogy az iskolai tantervek egyre több új ismeretet voltak kénytelenek magukba fogadni, bár ezzel többféle keretet is a pattanásig, sőt a szétesésig feszítettek.

Egyik keret az *óraterv*. A heti óraszám megnövekedett, mert az ipari, a mezőgazdasági stb. líceumokban, amelyek a középiskolai hálózat zömét alkották, szaktantárgyakat is kellett tanulni, és bizonyos tantárgyak óraszámai is megemelkedtek. Több lett a kémia-, fizika-, matematikaórák száma, míg az elméleti tantárgyak óraszámait ügyel-bajjal lehetett csak fenntartani/mentetni.

Másik keret az *ismeretek* kerete. Annak az áldatlan versengésnek, amely azért folyt, hogy bizonyítsák, kinek a tantárgya fontosabb, az lett a következménye, hogy a tananyag mérhetetlenül felduzzadt. A tankönyvek száma is úgy szaporodott, ahogy a tantárgyak száma nőtt, és ezzel együtt nőtt a tankönyvek oldalainak a száma is. Mi is a lényeg? Kialakult egy olyan *mentalitás*, miszerint az a fontos tantárgy, amelyet fokos tankönyvből tanítanak. Az volt a szemlélet, hogy amire a diák leérettségizik, tulajdonképpen mindenhez értő „kis szakember”(?), aki jó biológus, jó fizikus, jó matematikus stb. olyannyira, hogy az egyetlen sem sok újat hallottak ahhoz képest, amiből érettségi vizsgát tettek. Ez a szemlélet sajnos a mai napig tartja magát, senki nem volt hajlandó egy tapodtat sem visszalépni. Emiatt aztán a reformpróbálkozások nagy többsége nem tudta kifutni magát.

A harmadik keretet *szerkezeti* keretnek nevezem.

Ha valaki saját tantárgyán belül információcsökkenést hajtott volna végre (mint ahogy egyszer a matematikusok meg is próbálták), az automatikusan óraszám csökkenéshez vezetett volna, ez pedig szociális mozgást indított volna el: ha kevesebb az óraszám, kevesebb tanárra van szükség, elbocsátások következtek volna, ami mozgásba hozta volna a szakszervezeteket, azaz elindult volna a lavina.

A tankönyvek minősége mint keretkövetelmény

Ha a szerkezeten nem lehetett változtatni, legalább a minőségi javítást kellett megcélozni. Erre megvolt a külső ráhatás és a támogatás is a Világbank részéről. Mi lett a következmény? A könyvek a régi szerkezetben „átkozmetikázott” óratervekkel, tantervekkel készültek, ezért is lettek felemás könyvek. Mi az oka annak, hogy felemás tankönyvek születtek? Elsősorban az, hogy a szakemberek a tanterveket úgy készítették, hogy egy az egyben átvették a régi tantervek ismeretanyagát. *Új* tankönyvhöz *új* tanterv kellett volna. És most visszatérek egy előző gondolatra: azért lett volna szükséges a szerkezetbeli változás, mert akkor a régit mindenestül sutba lehetett volna dobni. Még talán a szakmai sovinizmus mint *mentalitás* is enyhült volna. Tény, hogy a világbanki programban (amely 1992-ben kezdődött, és hét év alatt futott le) egy sor tankönyvet kicseréltek, csak sem a bennük foglaltatott információ mennyisége,

sem az óraszám nem csökkent. (Ez utóbbi vonatkozásban nem lehet a tankönyveket hibáztatni.)

Következtetés: *ez a változtatás nem a diák érdekében történt.*

Reform tankönyvek

Mikor kiderült, hogy a Világbank tankönyvei tetszetősek ugyan, de az információs anyag még több bennük, mint azelőtt volt, következett az a periódus, amelynek során a szaktárca soron következő vezetője a civil társadalom és az oktatási szakemberek nyomására megpróbálkozott a tananyag csökkentésével. Csakhogy ezt a reformot úgy képzelték el, hogy a matematikusok szeretnék volna megreformálni a fizikát, a fizikusok a nyelvek tanítását, de a saját tantárgyukhoz nem nyúltak, az – szerintük – koherens és helyes volt. Végül is harc árán, de elkészültek a lazább tantervek. Ekkor az Oktatási Minisztérium vezetősége elindított egy újabb reformot ezeknek a tanterveknek az alapján, csakhogy a tantervi követelményeket a tankönyv szerzője „alkotó módon” alkalmazhatta, azaz a tankönyvíró visszaálmódott mindent a tankönyvébe, ha lehet, kicsivel még több ismeretet is el tudott helyezni itt-ott. Gyakorlatilag: a tanterv maga lazább lett, de a tankönyvíró nem vett/vehetett róla tudomást, mert ott volt a rosszul értelmezett versenyhelyzet is: ha én mint tankönyvíró csökkentek az anyagmennyiségen, hátrányos helyzetbe hozom magam a tankönyvpiacra.

Miért jutottunk megint boltpontra?

Amikor hozzákezd vagy még mielőtt hozzákezd a munkához, a tankönyvírónak legalább három dolgot kell tisztáznia a maga számára. Amikor nekilát megszerkeszteni a tankönyvet, akkor már késő.

Az *első* az, hogy mit tanítunk, hiszen a tanítás során a *tudományt* át kell öltöztetni a *didaktika* köntösébe. Azt mondjuk: a szaktudományok minőségileg is és mennyiségileg is óriási léptekkel fejlődnek, az új felfedezések könyvtárakat töltenek meg – ez az az anyag, amelyből a didaktika építkezik. De az épületanyagokból különféle házat, épületet, kastélyt, nyaralót lehet építeni aszerint, hogy eredetileg milyennek képzelték el, mi célt szolgál, kinek készül stb. Ugyanígy alakítja a didaktika a különböző oktatási fokozatoknak megfelelő ismeretrendszert, azaz tisztázza: mit kell, mit érdemes, mit lehet megtanítani az egyes oktatási fokozatokon a szent tudományból.

A *második*: ha átléptük a tudomány határát – azaz tisztáztuk, a szaktudományból mit és mennyit kell iskolai szinten megtanítani – következik a *szelekció* mozzanata, amelynek során ki kell derülnie, hogy a nagyon sok fontosból mi a legfontosabb. Ez a legnehezebb, amikor csak a tudományt szabályozó

törvényeket kell kiszűrni, és a tudományág eredményeiből mint egészből mennyit kell közölni a részletek mellőzésével.

A *harmadik* és szintén nem könnyű mozzanat a különböző szaktárgyak didakticizálása, *taníthatósága*. Mindannak, amit a tudomány fel tud mutatni, legalább az előző két szűrőn kell átmennie ahhoz, hogy kiderüljön, mi az, ami egy 6-7 éves, egy 14 éves vagy 18 éves tanuló számára tényleg fontos és érthető, hogy szellemi épülését elősegítse, gondolkodását fejlessze és kultúrát adjon. Amikor mindezt tisztáztuk, csak azután kerülhet sor a *hogyanra*, a megírás módjára.

Van még valami, amiről mindig csak beszélünk, de a gyakorlatban semmi sem történt ennek érdekében: ma sincsenek olyan felmérések, amelyek azt tisztáznák, hogyan viszonyul egymáshoz a különböző tárgyak ismeretanyaga? Ma is csak azt látjuk, amit pár évtizeddel ezelőtt, a híres „két kultúra” vitában, hogy vannak humán- és reáltudományok (és ezek mentén tantárgyak), és azok mind egyformán fontosak, mert az előbbi a szellemet, az utóbbi pedig a létkörülmények javítását biztosítja. Legalább azt kellene még kideríteni, hogy ezen a két tömbön belül melyek azok az anyagrészek, amelyek tantárgyanként ismétlődnek, amelyeket el lehetne hagyni, és máris levegősebb lenne a tanmenet. De ez borzasztó nehéz, és naivítás lenne azt hinni, hogy a közeljövőben egy ilyen vizsgálódás el fog indulni. Ahhoz viszont, hogy egy ilyen vizsgálat eredménnyel is járjon, meg kellene változtatni a tanítás egész rendszerét az elemi iskolától az egyetemig. Az interdiszciplinaritásra gondolok, amelyről sok szó esett az évek folyamán, de ebben is megálltunk a szavak szintjén. Pedig az interdiszciplinaritás jegyében tantárgyblokkokat lehetne kialakítani, de nem is a tanítás folyamatában kellene ezeket realizálni, hanem a tanítás szervezésében. Ahhoz, hogy ne esetlegesen bukdácsoljunk tovább, kísérleti iskolákat kellene létrehozunk, amelyekben az ilyen „merész” kísérleteket le lehetne folytatni, ki lehetne érlelni. Bár eleget beszéltünk róla, én egyetlen kísérletről sem tudok, amely ebben az országban a tantárgyblokkot mint szervezési formát kipróbálta volna.

Tudjuk, hogy a tudományos fejlődés egy darabig divergens, aztán konvergens lesz. Ugyanezt kellene követni a didaktikában is, ha követné egyáltalán a didaktika a tudomány fejlődését. Így el lehetne érni, hogy ne csak az I–IV. osztály könyveit cseréljük ki 1990 óta immár harmadjára, mert az elemi tagozat tanmenete és tantervei eddig is a legeredményesebbek, a legsikeresebbek voltak. És kicserélődtek a középiskolai tankönyvek is több-kevesebb sikerrel.

Mi tehát a gyakorlat? Vannak I–IV. osztályos és IX–XII-es új tankönyveink, de tíz éve itt-ott ugyanazok az V–VIII. osztályos tankönyvek. Nincsenek tehát új tankönyvek ezen az oktatási fokon. Sorrendben a 2007–2008-as

tanévben az V-es könyvek megújítása következne, de ehhez az előmunkálatokat már szeptemberben el kellett volna kezdeni: tantervek kidolgozása, licit meghirdetése stb. Máig, 2007 tavaszáig egy kapavágást sem tettünk ebben a barázdában. Félő, hogy emiatt ebben az évben már nem készülnek el az V. osztály tankönyvei, ami még a kevésbé rossz lenne, mert ha elkészülnének, azokat mindennek lehet/lehetne majd nevezni, csak újaknak nem. Ehhez az idén már nincs elég idő. Ha az idén kimarad az V-es tankönyvsorozat, jövőre majd kimarad a VI-os, aztán a VII-es és a VIII-os, és megint jöhetnek a reparatorikus intézkedések, amelyek – már láttuk – sok bajjal járnak.

További kérdőjelek

Amint az eddigiek során kiderült, jobbra az elemi oktatási fokozattal foglalkozott a minisztérium, bár a megoldandó kérdések az elemi oktatás után sorakoznak, amikor megnövekedik a tantárgyak száma, és az alapokról elindulva tovább kellene lépni – de nem tudjuk hova és milyen irányba? Az egyén kérdőjelei nem vezetnek sehova. Mindezt intézményes formában kellene végiggondolni. Igaz, hogy 1990 után az oktatás decentralizását előkészítendő legalább 20 szakbizottságot hoztunk már létre, élén az Országos Reformbizottsággal (lásd az Oktatási és Kutatási Minisztérium honlapját: www.edu.ro). Ez a tendencia bizonyára helyes, mert az eddigi hipercentralizált rendszerünket lazítja. Csak éppen az eredmény késik már 17 éve, pedig a bizottságok jelentős számú alkalmazottal/szakemberrel működnek. Pedig tőlük várjuk/várhatjuk az eredményt: egy *tanulócentrikus* oktatási rendszer kidolgozásának modelljét. Ha ezek az intézmények mind tennék a dolgukat, és lenne egy olyan hiperintézmény, amely koordinálná a szakbizottságokat (nem centralizálásra gondolok, hanem szakmai kontrollra), talán gyorsítani lehetne a munkájukat. Személy szerint én az Akadémiára gondolok, mert ez a fórum garantálná a minőséget tudományos tekintélyénél fogva. Sorra újra kellene gondolni az óraterveket, a tanterveket. A tankönyvek is bizonyára megváltoznának azáltal, hogy íróik nemcsak a saját íróasztalukat látnák, hanem tudomásul vennék, hogy egy működőképes rendszer részei. Meg azt is, hogy a tankönyvek megrendelői nem a szakma, hanem az iskola tanulói. Nem azt kellene bizonygatniuk, hogy az ő tantárgyuk a legfontosabb, és nem az lenne a jó tankönyv, amely 200 oldalas, meg az, amelyről x vagy y szakkorifeus elismeri, hogy ez a munka aztán lépést tart a tudomány fejlődésével.

Tankönyvkiadási gondok

Közismert, hogy 1990 előtt a tankönyvkiadás egyetlen kiadó monopóliuma volt, az Oktatási Minisztérium mellett működő Pedagógiai és Didaktikai Kiadóé. Ez minden tankönyvet annyi példányban jelentetett meg, ahány tanuló volt az országban. A kis példányszámú nemzetiségi tankönyvek is probléma nélkül jelentek meg, mert az országosan számított nagy példányszámban kiadott címek mellett nem okoztak veszteséget a kiadónak.

A piacgazdaság megszüntette a Tankönyvkiadó monopolhelyzetét. A tankönyvkiadás is üzlet lett, több magánkiadó vállalta fel a megjelenítést. Ez azt is eredményezte, hogy kb. 2000-ig a kisebbségi iskolák tankönyvgondokkal küszködtek, mert a magánkiadók nem vállalták a ráfizetéses kis példányszámokat. Sok időbe és energiába, politikai és szakmai ráhatásba tellett, míg sikerült meggyőzni az állami vezetést arról, hogy a szükséges többletköltséget biztosítsa. Lám, egy olyan tendencia, amely a társadalom fejlődésében pozitív (a monopolhelyzet megszüntetése), a kisebbségi tankönyvek kiadása szempontjából hátrányt jelentett. Többek között ezért kell alkalmazni a kisebbségek esetében a pozitív diszkrimináció törvényét.

Most egy újabb kritikus helyzet előtt állunk. A decentralizációnak megfelelően az állam a tankönyvek kiadásának finanszírozását rövidesen a megyei önkormányzatok hatáskörébe fogja utalni, azaz a tankönyvekre szánt pénzt a megye globálisan fogja megkapni, és majd ő osztja tovább. Félő, hogy a kisebb példányszámú (ezért drágább kivitelezésű) kisebbségi tankönyvek ügye az új helyzetben megint holtvágányra jut. Immár másodszer 1990 óta. Úgy néz ki, hogy ismét előlről kell kezdeni a meggyőző munkát, hogy ne legyenek gondok a kisebbségi tankönyvellátás körül. Jó, ha erre a kisebbségi szervezetek előre felkészülnek, és már is kezdhetik az egyezkedést a helyi önkormányzatokkal.